

درباره پیشینه وقف کتاب در سنت اسلامی
نیکی ماندگار برای گسترش آگاهی

نیکوکار
 شمس‌الدین
 محمد
 بن
 علی

وقف از سنت‌های حسنه‌ای است که از نخستین سال‌های ظهور اسلام در جوامع اسلامی رواج یافته است و نیکوکاران مسلمان با بذل همه یا بخشی از دارایی‌های یا منافع خویش در راه استفاده عمومی، این سنت را تا امروز تمداوم رونق بخشیده‌اند. در تمام این مدت دراز، اموال وقفی طیف گسترده‌ای از مستغلات و اراضی و ابنیه تا باغ و مزرعه و چاه و دارایی‌های دیگر را دربر گرفته است. در اغلب موارد این اموال یا منافع و درآمد‌های حاصل از آن‌ها برای استفاده عموم یا گروهی مشخص از مردم وقف عام یا خاص شده است. مساجد، بقاع و مزارات متبرک، حسینیه‌ها و تکایا، بیمارستان‌ها و مدارس همواره از مهم‌ترین پذیرنده‌های وقف بوده‌اند که عواید وقفی را بنا به صلاح دید واقف یا متولیان وقف، یا صرف احداث و تعمیرات و مخارج جاری بنیاد‌های یادشده کرده‌اند یا در اختیار مردم نیازمند نهاده‌اند. نمونه شاخص و فعال این گونه اماکن مبتنی بر وقف در جهان اسلام، مجموعه عظیم زیارتگاه حضرت رضا^(ع) در مشهد است که قرن‌ها مهم‌ترین مرکز جذب و صرف انواع موقوفات در ایران بوده است. اما روی دیگر جریان وقف، دایر کردن کتابخانه و اهدای انواع کتاب به آن‌هاست. چنان که می‌دانیم، اساس دین اسلام بر کتاب استوار شده و خواندن و نوشتن همواره جزء جدایی‌ناپذیر تمدن اسلامی بوده است. جایگاه مکتوبات در فرهنگ اسلامی چندان بوده که کسان‌ی علت خاتمیت دین اسلام را خروج بشریت از دوران کلامی و شنیداری و ورود به دوران نوشتاری دانسته‌اند. با این اوصاف، جای شگفتی نیست که وقف کتاب و در راس آن نسخه‌های قرآن (مصاحف)، از همان آغاز ظهور اسلام امری پسندیده، حتی واجب و در شمار صدقه جاریه و باقیات صالحات محسوب می‌شود. چندان نپایید که وقف کتاب در جامعه مسلمانان آن چنان گسترش یافت که طبقات مختلف مردم، از خلفا و فرمانروایان و صاحب منصبان تا اشراف و بازرگانان و عالمان و عموم کتاب‌دوستان، نه فقط انبوهی از انواع کتاب که اموال منقول و نامنقولی را وقف گسترش و نگهداری مخازن کتاب و حتی تولید و توزیع کتاب‌های جدید کردند. بدیهی است که نخستین و بیشترین نشانه‌های سنتی وقف کتاب را باید در وقف مصحف‌ها ردیابی کرد که اندک زمانی پس از برآمدن اسلام به جریان افتاد. مطابق منابع تاریخی، عثمان بن عفان، به ترتیب امام علی بن ابی طالب^(ع) پس از یک دست‌سازی رسم الخط قرآن، چهار یا هفت نسخه از کتاب خدا را ترتیب داد و با هدف استفاده عموم مسلمانان، برای شماری از مساجد بزرگ در مراکز اصلی تمدن اسلامی، از جمله مکه، یمن، بحرین، بصره و کوفه فرستاد. نیرگفته شده اسحاق بن مرار ابو عمرو شیبانی بیش از هشتاد مصحف به خط خود نوشت و به مساجد کوفه سپرد.

بوده‌اند که عواید وقفی را بنا به صلاح دید واقف یا متولیان وقف، یا صرف احداث و تعمیرات و مخارج جاری بنیاد‌های یادشده کرده‌اند یا در اختیار مردم نیازمند نهاده‌اند. نمونه شاخص و فعال این گونه اماکن مبتنی بر وقف در جهان اسلام، مجموعه عظیم زیارتگاه حضرت رضا^(ع) در مشهد است که قرن‌ها مهم‌ترین مرکز جذب و صرف انواع موقوفات در ایران بوده است. اما روی دیگر جریان وقف، دایر کردن کتابخانه و اهدای انواع کتاب به آن‌هاست. چنان که می‌دانیم، اساس دین اسلام بر کتاب استوار شده و خواندن و نوشتن همواره جزء جدایی‌ناپذیر تمدن اسلامی بوده است. جایگاه مکتوبات در فرهنگ اسلامی چندان بوده که کسان‌ی علت خاتمیت دین اسلام را خروج بشریت از دوران کلامی و شنیداری و ورود به دوران نوشتاری دانسته‌اند. با این اوصاف، جای شگفتی نیست که وقف کتاب و در راس آن نسخه‌های قرآن (مصاحف)، از همان آغاز ظهور اسلام امری پسندیده، حتی واجب و در شمار صدقه جاریه و باقیات صالحات محسوب می‌شود. چندان نپایید که وقف کتاب در جامعه مسلمانان آن چنان گسترش یافت که طبقات مختلف مردم، از خلفا و فرمانروایان و صاحب منصبان تا اشراف و بازرگانان و عالمان و عموم کتاب‌دوستان، نه فقط انبوهی از انواع کتاب که اموال منقول و نامنقولی را وقف گسترش و نگهداری مخازن کتاب و حتی تولید و توزیع کتاب‌های جدید کردند. بدیهی است که نخستین و بیشترین نشانه‌های سنتی وقف کتاب را باید در وقف مصحف‌ها ردیابی کرد که اندک زمانی پس از برآمدن اسلام به جریان افتاد. مطابق منابع تاریخی، عثمان بن عفان، به ترتیب امام علی بن ابی طالب^(ع) پس از یک دست‌سازی رسم الخط قرآن، چهار یا هفت نسخه از کتاب خدا را ترتیب داد و با هدف استفاده عموم مسلمانان، برای شماری از مساجد بزرگ در مراکز اصلی تمدن اسلامی، از جمله مکه، یمن، بحرین، بصره و کوفه فرستاد. نیرگفته شده اسحاق بن مرار ابو عمرو شیبانی بیش از هشتاد مصحف به خط خود نوشت و به مساجد کوفه سپرد.

قرآن وقفی کشوادین ملا حسن بن تاریخ ۲۷ قمری

● انگیزه‌های وقف کتاب و مصحف

به نظر می‌رسد خیل عظیم واقفان نسخه‌های نفیس، از جمله واقفان مصاحف، طی سده‌های متوالی رواج وقف در جوامع اسلامی، انگیزه‌ها و اهداف متعددی را در نظر داشته‌اند که کسب ثواب، علاقه به ترویج علوم اسلامی، ماندگاری نام خویش و خاندان و حفظ کتب نفیس در برابر آسیب‌ها، از مقاصد مهم‌تر بوده است. مورد اول در ترتیب واقفان کارکردی اساسی داشت، زیرا ایشان، وقف کتاب و مصحف را از زمره باقیات صالحات و صدقات جاریه می‌شمردند. خداوند در این آیات عاملان نیکی‌های ماندگار را به یاد دashi ناب و فرجامی خوش وعده داده است، بنا بر این نیکوکاران همواره در پی راه جستن به مصداق‌های روشن‌تر و مطمئن‌تر کارهای نیک و ماندگار بودند و کدام نیکی شاخص‌تر از اهدای موقوفاتی که پس از وفات واقف همچنان می‌ماند و ثوابش جریان می‌یابد؟

عامل دیگر در روی آوردن مسلمانان به وقف کتاب، علاقه و اشتیاق به ترویج دانش و معرفت بود که برخلاف عامل پیشین چندان عمومی و فراگیر نبود، بلکه بیشتر در بین دانشوران و اهل علم تداول داشت، هر چند فرمانروایان و صاحبان قدرت هم گاه به گاه از انجام آن غافل نبودند. گرایش مسلمان به دانش و آگاهی، به ویژه در دوره‌های شکوفایی تمدن اسلامی، روه فزونی نهاده و به این دلیل به‌هر آنچه ایشان را به کشف و گسترش معرفت رهنمون می‌شد، اقبال نشان می‌دادند. پیدا است که در دسترس نهادن مهم‌ترین ابزار دستیابی به دانش، که همانا کتاب است، متعارف‌ترین راه گسترش معرفت بود. باید در نظر داشت که این کار در زمانی صورت می‌پذیرفت که استساج، یگانه راه تولید و تکثیر کتاب بود و از کار درآوردن هر کتاب روندی دشوار و وقتگیر و پرخرج داشت که گاه ماه‌ها و ای بسا سال‌ها به درازامی کشید. از این منظر، بی سبب نبود که صاحبان و مورخان دانش‌ها کتاب‌های موجودشان را وقف کتابخانه‌های عمومی می‌کردند و گاه حتی خود دست به نسخه برداری از کتاب‌های بردند و محصول کتابتشان را در اختیار کتاب خوان‌ها می گذاشتند. در این میان، تحریر مصحف رایج‌تر از نسخه‌های دیگر بود، زیرا کلام خدا را علاوه بر صاحبان فضیلت، عموم مؤمنان و نمازگزاران، از عالم عامی، قرائت می‌کردند.

انگیزه دیگر وقف کتاب، چاودان ساختن نام خود یا خاندان خود بود. از گذشته‌های دور بسیاری از دولتمردان و صاحبان جاه و ثروت یا اعضای خاندان‌های محترم اعم از زن و مرد، وقف کتاب و مصحف را طریقی برای ماندگاری نام خود و پدران و حتی فرزندانشان می‌دیدند. این انگیزه اگرچه از منظر معنوی شانی نداشت، نصیضش به کتاب خوانان و کتاب‌دوستان می‌رسید. باید پذیرفت که بخش اعظم گنجینه‌های کتب اسلامی از یادگارهای همین مشتاقان جاودانگی گرد آمده‌است، اما انگیزه‌ای که بیش از همه به کار تاریخ هنر اسلامی آمده، وقف کتاب با نیت حفظ آن بوده است. نسخه‌های نفیس، چه پوستی و چه کاغذی، با گذشت زمان در معرض انواع آفات بوده‌اند. انبوه مکتوباتی که امروز هیچ نشانی از آن‌ها نیست، گواه این سخن است. در این میان، کسانی بودند که از سر آگاهی نسخه‌های پرهیایشان را وقف کتابخانه‌ها یا از یادگاه‌هایی می‌کردند که می‌دانستند در آنجا به این آثار رسیدگی خواهد شد. امروز اگر به عرصه نسخه‌شناسی قدم نهم، بسیاری نسخ را می‌بینیم که در دوره‌ای غیر از دوره ساختشان، به دست مترگران از نو صفافی یا تجلید یا حاشیه‌بندی شده‌اند. همچنین در روزگار معاصر امکان عکس برداری و مطالعه و معرفی این آثار و بهره‌گیری از آن‌ها در نگارش تاریخ هنر اسلامی برای پژوهشگران فراهم شده و این‌ها همه از ثمرات و برکات وقف است. در نتیجه، آنان که کتاب‌های نفیس را به قصد حفاظت وقف کرده‌اند، چنین خدمات مهمی به مطالعات هنر اسلامی عرضه داشته‌اند، هر چند این منفعت از دیگر انگیزه‌های وقف نیز عاید شده است.

شهر
 اخبار
 ۱۴
 شماره
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۵

شهر
 اخبار
 ۱۴
 شماره
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۵
 ۱۳۹۵

امید حسینی نژاد

یکی از زبده ترین چهره های درخشان روحانیت معاصر به ویزه در رشته های حدیث، تاریخ و تبلیغ، مرحوم حاج شیخ عباس قمی است. مسلمانان، به ویزه شیعیان، در بیشتر بلاد با نام خوش، آثار جاویدان و مواعظ جذاب و تأثیرگذار این مورخ شهیر، محدث امین و مبلغ واعظ پارسا آشنایی دارند. وی صاحب کتاب‌های ارز شمند و متعددی از جمله کتاب ماندگار «مفاتیح الجنان»، است که کمتر خانه‌ای را می‌توان یافت که این کتاب در آن وجود نداشته باشد یا آن را ندیده باشند.

مرحوم شیخ عباس قمی سال‌ها برای کسب علم در نجف، مشهد و قم رحل اقامت گزید و از محضر استادان بلندمرتبه حوزه علمیه کسب فیض کرد.

شیخ عباس که به محدث قمی شهرت داشت در روز جمعه، اول ربیع الثانی ۱۳۳۲ قمری، به قصد اقامت وارد مشهد مقدس می‌شود. علت اقامت وی در مشهد مقدس،

● شمسال‌ها پیش‌دو اثر از آثار شیخ عباس قمی را تصحیح و منتشر کردید. سبب آشنایی شما با کتاب‌های مرحوم شیخ عباس قمی چه بود؟

کلاس دوم یا سوم ابتدایی بودم که با اثر مفاتیح الجنان ایشان آشنا شدم. به خوبی به یاد دارم که آن زمان و شاید تا چند سال بعد نمی‌توانستم این نام را به درستی تلفظ کنم؛ ولی به اتفاق دوست و هم‌کلاسی عزیزم شهید محمد رضابهرامی- که در عملیات تأمن الائمه‌ای برای شکستن حصر آبادان به شهادت رسید- نزد پدرم و گاهی نزد دوپیرزن از زنان دعاخوان روستا، که هر دو مرحوم شده‌اند، دعای توسل و کمیل و ندبه را از روی مفا تیح، که با ترجمه مرحوم سید احمدطیبی شبستری چاپ شده بود، می‌خواندم. درست به خاطر دارم که تا مدت‌مدیدی این دو تعبیر را که در صفحه عنوان مفاتیح نوشته شده بود نمی‌دانستم، ترجمه و شرح مفاتیح الجنان به خط حاج طاهر خوشنویس، «به قلم آقای سید احمدطیبی شبستری» و برای اینکه بدانم در دعای کمیل و ندبه کجا باید مکث کرد، با خود کار علامتی شبیه ویرگول روی مواضع مناسب وقف- گاهی درست و گاهی نادرست- نهادم، بعضی را به تشخیص خودم و بعضی را آن‌گاه که استاد هنگام قرائت مکث می‌کرد که البته این کار موجب عتاب پدرم شد که «چرا در کتاب دست برده‌ای؟» هنوز این مفاتیح را در اختیار دارم. یکی دوسال پس از آن به هنگامی که همراه برادرم، حاج میرزا محمد، در تهران سرکار می‌رفتم- روزی برادرم به من گفت: «امروز به نماز جماعت آقای

گفت‌وگوی شهرآرا با حجت‌الاسلام رضا مختاری، رئیس مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه به مناسب سال روز درگذشت شیخ عباس قمی

مبلغ خستگی‌ناپذیر

تقاضای مرحوم آیت‌ا... حاج حسین قمی بوده است. حاج شیخ در منزل آیت‌ا... قمی، اتاقی داشته که در آنجای نشسته و مشغول کار بوده و از آنجا قبه و بارگاه حضرت رضا^(ع) را می‌دیده است و هر لحظه در موقع مطالعه و نوشتن سر بر می‌داشته، آن بارگاه ملکوتی برنور در مقابل دید گانش قرار داشته و برایش بسیار لذت بخش بوده است. در آن اتاق و بآن وضع و حال، به کار تألیف اثر نفیس و ارز شمند، فوائد الرضویه، اشتغال می‌یابد.

حاج شیخ عباس قمی، علت اقامت خود در مشهد مقدس را این گونه بیان می‌کند: «به جهت شدت ابتلا و گرفتاری و کثرت هموم و غموم که بر این داعی روی داد و شرح آن طولانی است، به خاطر مر سید که پناه برم به امام ا تقیبا و پناه غریبا، حضرت ابوالحسن علی بن موسی الرضا^(ع)... پس اسباب سفر مهیا کردم و از دارالایمان قم به صوب ارض اقدس توجه کردم.... چندان مراحم الطاف و نعمت از آن رحمت الهی و نعمت نامتناهی در خود مشاهده کردم که هوس مجاورت آن آستانه مقدسه

محدث زاده می‌رویم، او پسر حاج شیخ عباس قمی، نویسنده مفاتیح است، و برایم بسیار جالب بود که فرزند محدث قمی را ببینم.

● کتاب «مفاتیح الجنان» و برخی دیگر از آثار محدث قمی رواج زیادی میان علاقه‌مندان به تاریخ و متون دعایی دارد. به نظر شما راز این ماندگاری چیست؟

در آثار محدث قمی معنویت و روحانیت خاصی وجود دارد که چشیدنی و لمس کردنی است و نه گفتنی و نشان دادنی. راستی! چه کسی مانند او در سده اخیر سبب آشنایی عموم شیعیان با ادعیه معصومین^(ع) و تعبیر حضرت امام خمینی، به نقل از استادشان، مرحوم آیت‌ا... شاه‌آبادی «قرآن صاعد» شده است؟ چه کسی جز او توانسته است به زبانی ساده و روان به برکت تألیف منتهی‌الآمال مردم را با تاریخ، فضائل و مناقب معصومین نا آشنا سازد؟ کدام کتاب مانند سفینه البحار و نفس المهموم، این چنین بین اهل علم دست به دست می‌شود و از آن استفاده می‌شود؟ امروز هیچ کس نمی‌داند چند میلیون نسخه از مفاتیح یا چند صد هزار نسخه از منتهی‌الآمال منتشر شده است. مسلمانان رز هر کس به اندازه نفع او برای جامعه است، چنان که پیامبر اکرم به در پاسخ این سؤال که: چه کسی

حجت الاسلام رضا مختاری:
 شیخ عباس قمی مقتضیات زمان خویش را می‌دانست و یک تنه و بدون امکانات و بدون بهره جستن از بیت المال، بهترین خدمتی که در آن عصر از دستش برمی‌آمد، انجام داد

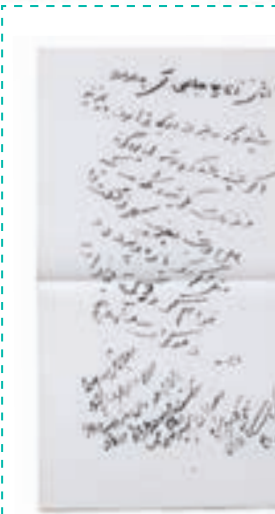
را کردم، مرحوم شیخ عباس یکی از برجسته ترین و موفق ترین چهره های درخشان روحانیت شیعه محسوب می‌شود که تمام عمر شریف و گران قدرش را در سنگر دفاع از حریم پاک خاندان عصمت و طهارت^(ع) و ترویج و تبلیغ این مذهب حقه سپری کرد. تقوا و پرهیزگاری، زهد و پارسایی، تهجد و شب زنده داری، عشق زائد الوصف به ارائه علوم اسلامی به جامعه و تبلیغ آن، احاطه بر علوم مختلف اسلامی به ویزه حدیث و تاریخ، عشق فوق العاده به خاندان عصمت و طهارت^(ع) و روحیات و صفات عرفانی و اسلامی، نام و آثار او را برای همیشه در تاریخ ماندگار کرده است.

به مناسبت هشتاد و چهارمین سالگرد مرحوم شیخ عباس قمی گفت وگویی با حجت الاسلام رضا مختاری رئیس مؤسس کتاب‌شناسی شیعه، داشته‌ایم. او در این گفت‌وگو به بررسی ویژگی‌های شخصیتی و سجایای اخلاقی این محدث بزرگ شیعه پرداخته است.

● این آثار تا چه اندازه با توجه به نیازهای روز جامعه آن روز نوشته شد؟

ایشان مقتضیات زمان خویش را می‌دانست و یک تنه و بدون امکانات و بدون بهره جستن از بیت المال، بهترین خدمتی که در آن عصر از دستش برمی‌آمد، انجام داد. زهد و پارسایی، فروتنی، راستی و درستی، خداترسی، معادباوری، پرهیز از خودستایی، درد دین داشتن، دین را دکان نکردن، اخلاص و عشق به خاندان رسالت از بارزترین مشخصه‌های اوست. همین اوصاف و فضایل است که موجب جلب توجه مردم به دین و اصلاح جامعه می‌شود. امروزه مابیش از هزرمان از سویی به محدث قمی‌ها و از دیگر سو، به علامه طباطبائی‌ها تازمندیم. برای تمام جهان تشیع یک مفتی جامع شرایط کافی است، البته به قیقهان بسیاری نیاز است، ولی یک مفتی جامع شرایط کافی است. آنچه موجب صلاح و سود جامعه است، های و هو والقا ب پرطننه و کیکبه نیست، بلکه وجود مبلغان و ارسته‌ای چون امام خمینی^(و)، شیخ عباس قمی، ملاعباس تربتی، شیخ غلامرضایزدی و علامه طباطبائی است.

این نامه به دست شیخ عباس قمی می‌رسد. یادداشت محدث قمی در توضیح این نامه جالب است که می‌نویسد:

«در چند سال قبل در ماه رمضان احقر منبر می‌رفتم. در اواخر ماه این کاغذ را برای من فرستادند و آن روز دوشنبه که موعد بود، روز یکشنبه آن، من به دیدن حاجی‌ها رفتم... تومان دفعتا برای من رسید از حاجی‌ها، همان وقت من هم به حج مشرف شدم و دو موکرات هم از بین رفت،

این کتاب نه شعاری سیاسی ضد «غرب» و نه توصیف یک نظر به توطئه است که توجیه‌کننده ناه به سامانی‌های کشورهای مستعمره یا «جهان سوم» باشد. این کتاب تنها دریچه‌ای برای ورود به مکتبی نوپا و متفاوت است که با می‌پردازد. بر اساس این نگاه نو، غرب (به ویزه اروپای غربی و آمریکا) برای توجیه اعمال استعماری خود در سرزمین‌های مستعمره، ادبیاتی درباره «شرق» یا «دیگری» تولید کرد که بتواند از آن راه، قدرت هژمونیک خود در این سرزمین‌ها را تداوم بخشد؛ ادبیاتی که در آن شرق از منظر غرب بازنمایی می‌شود. کتاب «از استعمار تا گفتمان استعمار، دریچه‌ای به ادبیات و نظریه‌های پسا استعماری» نوشته حمید عضدالولودر سال ۱۴۰۰ از سوی نشرنی منتشر شده است.

این نامه به دست شیخ عباس قمی می‌رسد. یادداشت محدث قمی در توضیح این نامه جالب است که می‌نویسد:

«در چند سال قبل در ماه رمضان احقر منبر می‌رفتم. در اواخر ماه این کاغذ را برای من فرستادند و آن روز دوشنبه که موعد بود، روز یکشنبه آن، من به دیدن حاجی‌ها رفتم... تومان دفعتا برای من رسید از حاجی‌ها، همان وقت من هم به حج مشرف شدم و دو موکرات هم از بین رفت،

کمیته مجازات حزب دموکرات مشهد، به شدت عصبانی شده و با ارسال نامه‌ای تهدیدآمیز، شیخ عباس قمی را تهدید به قتل می‌کند. نامه‌ها کانه کمیته مجازات چنین است: «آقای آقا شیخ عباس قمی! شنیدیم که در منبر از امریکایی‌ها حرف بد می‌زنید. اگر شنیده شد که دو مرتبه از این گونه مخرافات بگوئید و تکذیب نکنید، همین دوشنبه به ضرب گلوله شکمت را پاره و پیردو خواهیم کرد، کمیته مجازات حزب دموکرات مشهد.

استعمارگر است. دسته دوم باور دارند باید ریشه آثار استعمار بر کشورهای مستعمره را در آغاز دوره استعمار یعنی نیمه سده شانزدهم و ادبیاتی جست‌وجو کرده که از آن زمان آفریده شده است. برخی این تصور دارند که ادبیات پسا استعماری زمانی آغاز می‌شود که کشورهای مستعمره به استقلال خود دست یابند و به اصطلاح از شر استعمارگران خلاص شوند، اما باید در نظر داشت که این ادبیات درست زمانی آغاز می‌شود که استعمارگران وارد می‌شوند، زیرا با ورود آنان چالش‌های فرهنگی و فرایند وفق دادن مردمان مستعمره با اوضاع تازه آغاز می‌شود. گرچه تعریفی دقیق و جهان شمول از این نوع ادبیات به دست داده نشده است، می‌توان موضوع‌های اصلی آن را به چند دسته کلی تقسیم کرد.

درباره کتاب «از استعمار تا گفتمان استعمار»

دریچه‌ای نو به موضوعی کهنه

کتاب
 شناخت

کتاب
 شناخت